

Рамазанов Ш.Ш., кан. іст. наук, доц.,
Ігнатова Л.Р., канд. іст. наук, доц.

ТРАГЕДІЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ. ХТО В ЦЬОМУ ВИНЕН? (ЛИПЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1941 Р.)

У статті розглядається одна з найбільших трагедій першого етапу Великої Вітчизняної війни – Київська операція. Автори намагаються показати причини, які привели до загибелі генерала М.Кирпоноса та Південно-Західного фронту.

In clause one of the largest tragedies of the first stage of Great Domestic war - Kiev operation is considered. The authors try to show the reasons, which have resulted in destruction of the general M.Kirponos and SOUTHWEST front.

Щоб з'ясувати масштаби та причини трагедії Червоної Армії на західних кордонах на початку війни і чи можна було запобігти їй всупереч усталеній думці про віроломний напад Німеччини та не підготовленість СРСР до відсічі агресії, наведемо конкретні факти.

Червона Армія на початку війни нараховувала 198 стрілецьких, 61 танкові, 31 моторизовану, 13 кавалерійських дивізій, 16 повітрянодесантних і 10 протитанкових бригад. В той же час гітлерівська Німеччина мала 190 дивізій, всього 3844 танки (в тому числі середніх і важких – 1654) на всьому східному фронті [1]. Червона Армія також мала тільки у західних військових округах більше 20 тис. танків. Серед них було майже 2 тис. танків Т-34 і КВ, а у Вермахту не було жодного танку такого класу. Причому танки та гармати радянської армії набагато перевершували за якістю німецькі. До того ж на всьому Східному фронті не було жодної німецької парашутно-десантної частини [2].

Проте, масштаби поразки 1941 р. були приголомшливими для СРСР: до кінця 1941 р. лише полоненими Червона Армія втратила майже 4 млн. солдат, під окупацію потрапили 74,5 млн. людей, тобто 40% населення країни, у полоні опинилося 65 генералів [3].

Щоб зрозуміти дійсні причини трагедії Червоної Армії на початковому етапі Великої вітчизняної війни слід звернутися до подій, які передували війні. Оточення Й.Сталіна навчилося одноголосно підтримувати вождя та було готовим виконати будь-який наказ: "Того, хто не був здатен на злочин не тільки відсторонювали від влади, але й фізично знищували. Це був особливий відбір... Влада розбестила їх не тільки як людей, але і як політиків" [4].

Посилнюючи авторитарний режим в СРСР Сталін та його оточення спрямували жорстокі репресії на командний склад збройних сил. Наслідком чисто "стала втрата армією найбільш досвідчених, талановитих воєначальників: Тухачевського, Якіра, Блюхера, Єгорова, Уборевича та багатьох інших. Знекровлений командний склад негативно вплинув на здатність командирів різних рівнів приймати самостійні рішення. Д.Волкогонов зазначає, що після репресій в армії 1937-1938 рр., Червона Армія не дораховувала 40 тис. Командирів та політкерівників.

У такому стані СРСР вступив у війну з гітлерівською Німеччиною.

Однією з найжахливіших подій перших місяців війни стала оборона Києва. Слід пам'ятати, що ані під час Великої Вітчизняної війни, ані після її закінчення, Київська операція практично не згадувалася з позитивної героїчної сторони. Навіть після загибелі всього фронту та його командира генерала М.Кирпоноса, Й.Сталін у бесіді з командиром Далекосхідного військового округу генералом Апанасенко висловив думку, що "люди Берії припускають, що Кирпонос переметнувся до Гітлера і вже працює на німців. Я цього теж не виключаю". Ще одним доказом несправедливого забуття подій липня-вересня 1941 р. є наступне: медаль "За оборону Києва" була заснована 1961 року, а звання міста-героя Києву присуджено тільки у жовтні 1965 р. [5].

Однією з найстрашніших і найважчих сторінок для розуміння історії Великої Вітчизняної війни є загибель Південно-Західного фронту радянської армії восени 1941 р. Після 73 днів героїчної оборони 19 вересня 1941 р. Київ було залишено частинами Червоної Армії.

Київська стратегічна операція проводилася військами Південно-Західного фронту та частиною сил Пінської військової флотилії. У ході бойових дій були введені 21-а армія Центрального фронту, 6-а та 12-а армії Південного фронту, 37, 38, 40-а нещодавно створені у складі Південно-Західного фронту. Всього 28 дивізій та 4 бригади. У рамках цієї операції були проведені Коростенська фронтова оборонна операція, оборонна операція на підступах до Києва, Уманська та Прилуксько-Київська фронтові оборонні операції. Ширина фронту військових дій досягала 300 км, а глибина відступу радянських військ 600 км.

Про важливість швидкого захоплення Києва та отримання виходу на Донецький басейн та Харків Гітлер вказував своїм воєначальникам. "Там розташована уся база руської економіки. Оволодіння цим районом неминуче призвело б до краху всієї економіки руських" [6]. Тому операцію на Південно-Західному напрямку Гітлер вважав першочерговою.

Героїчна оборона продовжувалася майже 3 місяці – з 11 липня по 19 вересня 1941 р., коли війська Південно-Західного фронту одержали наказ

Ставки Верховного Головнокомандування залишити Київ. Але було пізно, час було втрачено безнадійно.

Загальновідомо, що Сталін взагалі заборонив відступати військам по всьому фронту, а при першій ліпшій нагоді наказав контратакувати ворога, чим завдав непоправної шкоди військам.

На початку бойових дій війська Південно-Західного фронту одержали наказ Сталіна будь-якою ціною утримувати Київ. Він вважав, що залишити столицю України заради стратегічних інтересів не можна, на його думку втрата Києва негативно позначилася б на бойовому та моральному дусі радянських військ.

11 липня 1941 р. Сталін надіслав телеграму Першому секретареві ЦК КП(б)У М.Хрущову, в якій говорилося: "Отримано достовірні відомості, що ви всі – від командуючого Південно-Західним фронтом до членів Військової Ради – настроєні панічно і маєте намір вивести війська на лівий берег Дніпра. Попереджаю вас, якщо ви зробите хоч один крок на лівий берег Дніпра, не будете до останньої можливості захищати УРи на правому березі Дніпра, вас усіх чекає жорстока кара як боягузів і дезертирів". Тому Хрущов і Кирпонос вже 12 липня відправили Сталіну телеграму наступного змісту: "На Вашу шифровку від 11 липня цього року відповідаємо, що відомості, які Ви маєте про наш настрій, нібито ми настроєні панічно і хочемо провести відведення військ на лівий берег Дніпра, - жодною мірою не відповідають дійсності. Наші розпорядження і дії спрямовані на те, щоб битися і утримувати правий берег Дніпра, всі УРи і Київ" [7].

Таку відповідь можна пояснити тим, що М.Кирпонос і М.Хрущов були свідками арешту, а згодом розстрілу командуючого Західним фронтом генерала Павлова, інших командирів Червоної Армії за подібними звинуваченнями, хоча розуміли безнадійність становища. Саме тому, на наш погляд, робляться спроби перекласти всю провину за поразку на Київському напрямі на командуючого генерала Кирпоноса та штаб Південно-Західного фронту.

Військовий історик Б.Рязанцев (Москва) у своїх публікаціях вказує на непідготовленість до війни Київського особливого військового округу (КОВО), командуючим якого у січні 1941 р. був призначений М.Кирпонос. Він стверджує, що на складах було у 5-10 разів менше норми боєприпасів, пересувних засобів – 25-55 відсотків від потреби, техніка переважно була застарілою, багато танків знаходилося на капітальному ремонті. Навіть за таких умов призначений з початком війни на посаду командувача Південно-Західним фронтом М.Кирпонос зумів забезпечити міцний довготривалий опір на шляху до Києва німецьким військам. Гітлер, зустрівши більш відчайдушний, ніж передбачав, опір на шляху до Києва,

наказав зняти з московського напрямку танкову групу генерала Гудеріана і частину сухопутних військ і направити їх на Київський напрям [8], бо вважав, що ліквідація Київського виступу дасть змогу якнайшвидше заволодіти вугіллям Донбасу, нафтовими районами Кавказу та забезпечити армію продовольчими ресурсами. Однак, цей наказ Гітлера не викликав захоплення самого Гудеріана, який вважав, що наказ фюрера зриває реалізацію блицкригу на Москву, є найбільшою фатальною помилкою у східному поході. Тим не менше, після особистої зустрічі з Гітлером Гудеріан дав згоду.

Частини Червоної Армії, яким був даний наказ розгромити Гудеріана, натомість самі зазнали поразки у лічені дні. Були захоплені міста Чернігів, Бахмач, Ніжин, Конотоп, розташовані на стратегічних шляхах і які мали забезпечувати війська Київського угруповання зброєю, паливом та продовольством.

В цих умовах командувач Південно-Західним фронтом М.Кирпонос реально оцінив загрозу оточення, звернувся до Сталіна з проханням дати наказ залишити Київ, щоб врятувати армію. Верховний Головнокомандувач у відповідь назвав Кирпоноса боягузом і панікером, заборонив залишати Київ, зажадав стояти на смерть на зайнятих кордонах правого берегу Дніпра.

Через кілька днів німецькі танки захопили Ромни і Лохвицю. Величезні танкові з'єднання генералів Гудеріана і Клейста з'єдналися під Лохвицею, а війська і ополченці, що обороняли Київ, опинилися у котлі.

В оточенні опинилися 21-а, 5-а, 37-а, 26-а армії. Всього потрапило в оточення більше півмільйона людей. Кирпонос і його штаб фронту почав втрачати управління військами [9].

Командувач Південно-Західним фронтом та його штаб знову звернулися до Ставки Верховного Головнокомандувача дати наказ залишити Київ і відвести війська у напрямку Полтави і Харкова і зайняти оборону на р.Псел. Однак Сталін знову відмовив.

Тим часом танкові з'єднання генерал-полковника Клейста форсували р.Дніпро у районі Кременчука, здолали слабкий опір частин Червоної Армії, просувалися через Глобіно, Семенівку, Хорол Полтавської області на північ на зустріч Гудеріану, щоб зімкнути кільце оточення у Лубнах і Лохвиці.

Кирпонос знову звернувся до Сталіна з проханням дозволити відвести війська на схід. У телеграмі Сталіну він і його штаб прямо і відверто вказали на те, якими страхотливими будуть наслідки оточення. Однак, Сталін вкотре заборонив відводити війська і тим самим врятувати армію. Навіть думка про можливість залишити Київ приводила Сталіна до гніву. Підтвердженням цього є те, що в ті дні зі Ставки Верховного

Головнокомандувача одна за одною поступали директиви: "Во что бы то ни стало удерживать Киев", "Киев не оставляют и мостов не взрывать".

Над військами усього Південно-Західного фронту нависла загроза повного оточення. У багатьох місцях утворилися розриви лінії фронту.

У таких умовах командування фронту і Головнокомандування Південно-Західного напрямку дійшли до висновку, що єдиним виходом є відведення військ з Київського виступу з метою створення більш щільної оборони на одному з тилкових рубежів.

З такою пропозицією 11 вересня С.Будьонний звернувся до Верховного Головнокомандування. Але командуючому Південно-Західним фронтом було наказано негайно перегрупувати війська, навіть за рахунок Київського укріпрайону, контратакувати противника, у взаємодії з Брянським фронтом організувати оборонний рубіж на р.Псел. Командуючому Брянським фронтом А.Єременку Ставка наказала завдати флангового удару по танковій групі Гудеріана. Зважаючи на це, Сталін відхилив пропозицію Головнокомандування Південно-Західного напрямку про виведення військ з Києва. Головнокомандуючим Південно-Західним напрямком було призначено С.Тимошенка [10].

Генерал Г.Жуков також неодноразово попереджав Сталіна про можливе оточення і великі втрати під Києвом, загибель всього Південно-Західного фронту, за що був змушений піти з посади начальника Генерального штабу. Наказ М.Кирпоносу на своєчасний вивід військ з оточення віддав також маршал С.Будьонний, який відповідав в той час за Південно-Західний фронт. За що він також був усунутий від безпосередньої участі у бойових діях. Теж саме неодноразово пропонував начальник штабу Південно-Західного фронту генерал Тупиков. У той час генерал Г.Жуков був єдиний, хто дозволив собі сміливо і беззаперечно кваліфікувати позицію Сталіна щодо Київської оборони як помилкову. Він пояснював Сталіну, що коли виникає загроза оточення, то, щоб запобігти великим людським втратам, треба своєчасно виводити війська з оточення.

Тим часом танкісти Гудеріана з Півночі, а Клейста з півдня, 15 вересня замкнули кільце оточення. З цього часу стало зрозуміло, що наступив кінець боям за оборону Києва. Ставка повинна була розуміти, що їй нічим протистояти Гудеріану і Клейсту. Основні сили Кирпоноса в цей час знаходились на правому березі Дніпра, вони як могли утримували фронт на двохстах кілометрах на захід від Лубен, куди рухались основні німецькі танкові армії.

Виникає питання, на що розраховував Сталін не надаючи дозволу про відведення військ Південно-Західного фронту на більш надійні оборонні позиції, поки вони остаточно не потрапили у повне оточення?

Багато дослідників історії Другої світової війни вважають, що Сталін своїми діями на Південно-Західному фронті, ціною Києва, рятував Москву. Яскравим підтвердженням цього є також повідомлення М.Хрущова, який в той час перебував у військах Південно-Західного фронту під командуванням М.Кирпоноса: "На ділянці КОВО у перші дні війни склалося важке, але не катастрофічне становище. У нас у резерві було два танкових корпуси, а армія С.Конєва мала прибути у розпорядження Південно-Західного фронту. За наказом Сталіна ми вирішили нанести контрудар по наступаючим німецьким військам двома механізованими танковими корпусами і були впевнені, що ми виправимо становище.

У цей час армія Конєва прибула і ми її націлили у напрямку на Броди. Однак, як тільки армія генерала Конєва почала наступ на противника, отримали наказ Сталіна "негайно відправити армію Конєва у розпорядження Москви". Ми стали умовляти Сталіна залишити армію Конєва на Південно-Західному фронті, пояснюючи, якщо армія Конєва залишиться разом з корпусом генерала Рокосовського, ми зуміємо стабілізувати ситуацію у напрямку Броди і тим самим примусимо ворога перейти до оборони. Однак Сталін знов наказав негайно відправити армію Конєва і вона була відправлена" [11]. Війська відправляли на Західний фронт залізничними ешелонами, які німецька авіація майже повністю розгромила.

Таким чином, Сталін знекровив Південно-Західний фронт і нічим не допоміг Західному фронту.

У зв'язку з цим, здається слушним твердження Ф.Моргуна у своїй роботі "Кто и где сорвал блицкриг?". "Якщо б Конєв і Рокосовський отримали наказ атакувати німців під Бродами, то війська генерала Клейста були б розгромлені. Більше того, радянські армії могли б розпочати успішний наступ на північний захід і північ, увійти у тил групи "Центр", а німці потерпіли б поразку ще у липні 1941 р. Наші армії змогли б зупинити гітлерівські війська у західних областях України, а згодом прорватися у Польщу і зайти у тил німецького угруповання "Центр", яка просувалася на Смоленськ-Вязьму і Москву.

Якщо б Кирпоносу та штабу Південно-Західного фронту була надана можливість повного використання армії Конєва та корпусу Рокосовського для наступу армії Клейста, то, без сумніву, німецькі війська були б розгромлені вже у прикордонних боях і військові дії розгорнулися у зовсім іншому напрямку.

Командування вермахту саме цього варіанту розвитку подій більше всього боялося.

Ще 4 листопада 1940 р. Гітлер на нараді і за участю керівників Вермахту – Кейтеля, Йодля, Дейле, Шмундта, Енгеля – зазначив: "Основне

завдання німецьких військ – не допустити відступ Червоної Армії на схід. Вирішальне значення повинно бути надано тому, щоб наші наміри нападу не були розпізнані... Основні сили радянських суходільних військ, які знаходяться у західній частині Радянського Союзу, мають бути розгромлені... Відходу боєздатних військ ворога на схід країни неможна допускати. Кінцевою метою операції є створення щільного бар'єру проти Азіатської Росії по всій лінії Волга-Архангельськ" [12].

На питання хто винен у загибелі Південно-Західного фронту відповідь може бути одна. Генерал М.Кирпонос та штаб Південно-Західного фронту робили все супротив намірам Гітлера і командування Вермахту. Сталін робив все так, як планували і хотіли Гітлер і Вермахт.

Німці хотіли розпочати війну несподівано. Сталін їм допоміг, надаючи накази не піддаватися на провокації, не відкривати вогонь, навіть коли всім було ясно, що Німеччина напала на СРСР і веде широкомасштабні воєнні дії на Південно-Західних і Західних кордонах.

Німці намагалися не допустити відступу Червоної Армії на схід, Сталін зробив все, щоб цього не сталося, віддаючи накази, які категорично забороняли відводити війська на більш безпечні рубежі. Якщо б Кирпоносу дали дозвіл своєчасно відвести війська, він зумів би організовано відступити на нові рубежі оборони. Але йому не дали такої можливості. Саме з вини Сталіна, ставки Верховного Головнокомандування, Південно-Західний фронт опинився в оточенні, що призвело до загибелі цілих армій, взяттю у полон 665 тис. військових, захопленню 3718 гармат і майже 900 танків [13].

Однак, Сталін і Верховне Головнокомандування так і не збагнули того, що було з самого початку зрозуміло Кирпоносу і його штабу: до яких наслідків приведе з'єднання танкових армій Гудеріана і Клейста у тилу військ Південно-Західного фронту.

Тим не менш, Київська операція докорінно змінила хід війни. Червоної Армії вдалося призупинити наступ німців більше ніж на два місяці. Оборона Києва і всього Південно-Західного напрямку мала величезне політичне і військове значення. У найважчий період війни протягом трьох місяців війська Південно-Західного фронту вимотали і знекровили групу армій "Південь" й змусили німецьке командування перекинути в район на схід від Києва значні сили з групи "Центр" – 2-у польову армію і 1-у танкову групу, чим полегшили, певною мірою, становище Червоної Армії, яка перекривала шлях німцям на Москву.

Героїчна оборона Києва поставила перед Гітлером і його Генштабом велике питання: чи можна продовжувати наступ на Москву, маючи на фланзі міцне Київське угруповання Червоної Армії, яка вже довела, що може не тільки захищатися, але й контратакувати?

Велич Київської операції високо оцінювали генерали Хайнц Гудеріан і Курт Типельськирх, які вважали, що росіяни хоча і програли цю битву, але виграли війну, що Німеччина програла Другу світову війну у 1941 р. саме під Києвом [14].

1. А.Трубайчук Друга світова війна. – К.: Наукова думка, 1995. – с.50; Катастрофа, яку тримали в таємниці // Україна молода. – 2007. – 22 червня.
2. Ф.Моргун. Кто и где сорвал блицкриг?. – Полтава: "Дивосвіт", 2006. – С.16.
3. Маршал поражений и побед // Грани плюс. – 2007. – 14-20 февраля.
4. Р.Медведев. Они окружали Сталина. – Томское книжное издательство, 1990. – с.7.
5. Київ. Енциклопедичний довідник. – К., 1981. – С.6.
6. К.Романенко. Великая война Сталина. Триумф Верховного Главнокомандующего. – М.: "Яуза" "Эксмо", 2008. – с.315.
7. Там само. – с.296.
8. Г.Андреев, И.Вакуров. Генерал Кирпонос. – К.: Политиздат, 1976. – С.90.
9. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.). – К.: Политиздат, 1975. – Т.1. – С.193.
10. Історія Української РСР. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945 рр.). – К.: Наукова думка, 1977. – Т.7. – С.41.
11. Н.Хрущев. Воспоминания. – М.: Вагриус, 1997. – С.96-97.
12. Ф.Моргун. Кто и где сорвал блицкриг?. – Полтава: "Дивосвіт", 2006. – С.20, 28.
13. Итоги Второй мировой войны. – М.: Иностранная литература, 1957. – С.78.
14. К.Романенко. Великая война Сталина. Триумф Верховного Главнокомандующего. – М.: "Яуза" "Эксмо", 2008. – с.315.